ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Бабкіна Ольга Володимирівна,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова

УДК 32 : 321 .01 + 342.5

ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: МЕХАНІЗМ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ

У статті проаналізовані механізми взаємодії держави та громадянського суспільства. Визначено межі етатистського та приватного у політичному житті суспільства. Питання розподілу влади розглядається в контексті процесів демократизації.

Ключові слова: *держава, громадянське суспільство, демократія, демократизація, влада.*

В статье проанализированы механизмы взаимодействия государства и гражданского общества. Определены границы етатистского и частного в политической жизни общества. Вопрос распределения власти рассматривается в контексте процессов демократизации.

Ключевые слова: *государство, гражданское общество, демократия, демократизация, власть.*

The article analyzed the mechanisms of interaction between state and civil society. Here fined the state and private boundaries in the political life of society. The distribution of power is considered in the context of democratization processes.

Key words*: state, civil society, democracy, democratization, authority.*

Для розуміння розвитку сучасних політичних процесів в Україні велике значення має проблема розвитку демократії і процесу демократизації. Серед багатьох факторів демократичних перетворень не можна не зважити на такі як певний рівень соціально-економічної модернізації суспільства, ступень розвитку політичної культури, створення масового середнього класу, становлення громадянського суспільства.

Громадянське суспільство, „суспільна контрвлада" – це ключове поняття в сучасній політичній науці. Громадянське суспільство трактується, як загальнолюдська та цивілізаційна цінність системи, що саморегулюється і визначає тенденцію до подальшого моноцентричного розвитку соціально-економічної, політичної і культурної багатоманітності сучасного суспільного життя. Це свого роду соціальний простір в якому люди взаємодіють між собою в якості незалежних одне від одного і від державних органів індивідів і груп. Це система самостійності суспільних інститутів і міжособистісних відносин, які створюють умови для самореалізації окремих індивідів та їх об'єднань, як різні словники політичної думки наголошували на протиставленні громадянського суспільства державі, партіям більшості, прямо правлячим, ідеологічному універсалізму, порушенню прав людини. При цьому соціальна цінність громадянського суспільства – права людини на свободу власної самоорганізації, на свою унікальність. Повноцінне функціонування громадянського суспільства є фактором соціальної стабільності, тому що відокремлює політичну сферу суспільства від інших, економічних, соціально-культурних тощо. Сфера приватних інтересів вивільняється від політичного контролю, відбувається соціальна самоорганізація суспільства.

Сутність, головна ознака громадянського суспільства, що робить його підоймою легітимації державної влади й соціальної демократизації, полягає у його відмежованості, відокремленості від державної машини як апарату громадянського адміністрування. Громадянське суспільство – це альтернатива, конвент державного врядування з властивими

останньому формалізмом, ієрархією, централізованою директивністю й етатиськими замахами. Це не структурна одиниця, а перш за все спосіб життя людей у стилі приватності, сфери людської свободи, це життєдіяльність особистостей поза офіційної регламентації, властива кожній людині частка неказенного, «штатського», цивільного у її житті. Доречі у англійській мові воно так і називається – «civic society».

Альтернативність ознак та цінностей держави й громадянського суспільства аж ніяк не означає їх взаємовиключної антагоністичності, а, навпаки, зумовлює їхню потребу одне в одному. Без держави неможливе громадянське суспільство, без громадянського суспільства неможлива повноцінна правова держава. Вони – немов дві органічні складові збалансованої цілісності життя людини, як нерозривні сфери суспільного буття, перебувають одночасно у нерозривному зв'язку та опозиції, немов своєрідні спаринг-партнери, доповнюють і стримують одне одного. Саме взаємодія держави з її візаві – громадянським суспільством – визначає тип існуючого режиму: тоталітарного, авторитарного чи демократичного [7].

Держава потрібна громадянському суспільству, аби запобігти загрози руйнування спільноти, що незмінно виникає у її додержавному чи позадержавному стані, коли кожна людина почувається цілком вільно і керується лише власними інтересами і уявленнями про належне, а мотивами, що визначають її дії, постають перш за все реальні потреби та вимоги здорового глузду, а не офіційні директиви чи партійно-ідеологічні максими. До того ж слід зауважити, що складовою громадянського суспільства як царини неформального, державно нерегламентованого життя людей є й поза легітимні, „тіньові" прояви суспільної взаємодії, наприклад, кримінал. Визначний соціальний мислитель XX сторіччя Карл Попер зазначив з цього приводу : «У числі серйозних недоліків західних суспільств належить згадати злочинність, що проявляє себе у багатьох формах – наприклад, у зловживаннях свободою ринку. Ці зловживання значно почастішали після Другої світової війни і в наш час зупинять серйозну проблему для нашого суспільства».

Отож держава має бути відповідальною за розвиток соціальної кооперації, за дотримання порядку, збереження умов господарювання, протидію сили, що загрожує соціальній цілісності й спрямуванні на руйнування «соціальної солідарності». Порушення органічної збалансованості між державою і громадянським суспільством призводить або до політики етатизму, або в разі абсолютизації принципу «Laisser fair» (вимоги відпустити життя суспільства на вільний і безконтрольний самовплив, лібераліське покладання надій тільки на підприємницьку ініціативу та самоврегулювання засобами конкуренції, механізмами попиту та пропозиції тощо), до стихії руйнівного хаосу.

У наш час держава все більше активно (і це стосується не тільки Сходу, а й Заходу) втручається в господарювання, зосереджує під своїм контролем ключові його галузі шляхом націоналізації або й через безпосереднє управління.

Сучасній західній політології, політичній свідомості і світовій політиці й практиці у встановленому до проблем «держава – суспільство» властива тенденція поступового витіснення антиетатиських поглядів і концепцій, що створили основу традиційної ліберальної свідомості, концепціями «посилення регулюючої ролі як гаранта демократії і прав людини, як інструмента соціально-економічних перетворень». Здійснення кейнсіанської ідеї про необхідність активного державного впливу на економічне й соціальне життя як засобу стабілізації господарчих, виробничих і політичних процесів призвело до поширення у другій половині нинішнього століття практики «держави загального добробуту», що може бути кваліфіковане як своєрідне, сучасне втілення ліберальної філософії, як неолібералізм. Згідно з цією концепцією цілковите панування приватної власності та вільної конкуренції призводить до надмірної соціально-економічної поляризації населення, до загострення боротьби класів і верств між собою.

Державне ж регулювання економікою сприяє подоланню соціальних проблем та класових антагонізмів шляхом створення змішаної економіки, завдяки активній регулюючій ролі уряду й політиці соціальних послуг.

Держава нині все більше визначається активним учасником економічного й суспільного життя. Державні «інтервації», регулюючи втручання у господарювання вважаються необхідними і неминучими хоча б через те, що профілактичні заходи уряду (економічні та політичні) дозволяють попередити соціальні конфлікти.

Істотна різниця між ліберальним світоглядом та способом мислення, характерним для тоталітарних суспільств полягає у тому, що перше сприяє добробуту індивіда, натомість друге розглядає державу як самоціль, а індивід – лише як необхідні складові, чий добробут має підпорядковуватись містичній усезагальності, що слугує прикриттям інтересів правителів. Неоліберальне, тоталітарне чи авторитарне суспільство характеризується тим що сфера приватного життя людей цілком, або переважно підпорядковується державі, яка активно втручається у її здійснення й централізує управління ними, піддає формалізації та збюрократченню, етатизації – політиці поширення необмежених повноважень держави на гень царини життя. Подібні ознаки тоталітаризму неважко і у більш пізніх, навіть нам відомих суспільствах. Однак і тут сфера свободи, громадянського, цивільного, хоча й піддається утискам, звужується проте не зникає зовсім. Свідченням цього були хоча б такі феномени як дисидентство, «кухонне вільнодумство», «авторська» пісня і багато іншого в нашому радянському минулому.

Усе ж громадянське суспільство – це не сукупність якихось утопічних досконалих індивідів з розвинутим почуттям демократичної громадянськості, а здійснення невмирущої потреби й невід'ємного права кожного та приватне життя, на особисті уподобання. Одним з наслідків демократичного реформування радянського суспільства, відтворення й розширення вільної, спонтанної, приватної складової життя громадян постало визнання принципу плюралізму, відновлення в правах поняття «громадянське суспільство», яке перед цим було вилучено з нашого політичного лексикону, а зараз стало одним з ключових.

Через те, що держава, офіційна влада завжди тяжіє до абсолюту, суспільство потребує важелі «противаг» щодо неї. Громадянське суспільство є запорукою «стримування» держави, важливою складовою поділу влади поряд з велезвісними її «гілками».

Якщо тоталітаризм характеризується пригніченням громадянського й прагненням цілком підпорядкувати його державі, то авторитарний режим складається зі співіснування сильної державної влади, спроможної реформувати життя спільноти, проводити непопулярні рішення та розвинутого громадянського суспільства, яке протистоїть їй, стримує надмірні етатиські посягання. Повноцінне, приватне життя людей потребує існування держави як своєї передумови. Але й саме розвинуте громадянське суспільство уможливлює утворення правової держави, є основою стабільного демократичного політичного режиму й авторитарної влади.

Саме прагненням обмежити самовладдя абсолютизму була породжена у західному світі практика конституціоналізму, відповідно до якої основний закон держави є визначення межі поширення прерогатив влади, своєрідною угодою про її обмеження, окреслення «простору» життєдіяльності громадян у цивільному плані.

Конституція – це своєрідна демаркація кордону між компетенціями верховної державної влади, з одного боку, та права й свободами громадян – з іншого. Вона покликана насамперед регламентувати владу правителя, встановити принцип, яким має відповідати здійснення владних функцій.

Історично конституції приймали для того, щоб зупинити сваволю влади (через це конституційну монархію ще називають обмеженою монархією).

Так само й інший атрибут сучасної демократії – парламентаризм, який виріс із станового представництва, є механізмом транслювання й вираження інтересів окремих верств на кону функціонування державної влади, домагання їх урахування і здійснення. Іншим каналом висловлення волі громадянського суспільства є політичні партії, значущість яких у політичному житті демократичної спільноти не потребує доведення. Існують й інші форми стимулюючого, а також демократизуючого впливу громадянського суспільства на державу, такі як політичні вибори чи не інституціолізовані форми громадянської непокори

(яскравим прикладом, свідчення впливовості громадянського суспільства можна назвати події у Сербії, Болгарії чи й у всіма забутій Албанії, Киргизії-2010) [9].

Держави покликана перш за все захищати особисту свободу й власність, здобуту власною ж працею людей; вона повинна діяти тільки у строго окреслених межах, вихід за які може призвести до громадянської непокори; людям потрібно мати право протистояти сваволі уряду, чинити йому опір і навіть вдаватися до сили для його повалення, у разі якщо він спиратиме свою владу на завойовництво, тиранію, або у випадку його розвалу.

Отож не тільки держава потрібна громадянському суспільству, а й, навпаки, громадянське суспільство є чи не найпершим, що уможливлює демократичну правову державу, хоча б через те, що виконує важливу легітимізуючи роль щодо держави. Адже саме визнання й прийняття поспільством владних структур і настанов надає їм ознак правдивості, законності, прийнятності, уможливлює їх дієвість і зрештою стабільність існуючого ладу.

На вітчизняних теренах спроби розрізняти суспільство і державу відбуваються принаймні від часів імператриці Катерини II, яка у 1785 році видала указ про «Жалувану грамоту дворянам». У ньому вперше в російській імперії проголошено визнання громадянського (цивільного) стану бодай однієї верстви населення – дворянства. Адже досі, відповідно до указу ще Івана IV, дворяни так само як і кріпаки (навіть жалюгідні рештки свободи в селян забрав Борис Годунов, згадаймо «Юр'їв день») вважалися власністю государя. Катерина II мала намір видати ще й закон, за яким усі руські люди, що народилися, починаючи з поточного року, незалежно від соціального походження, вважалися б вільними громадянами. Відбиттям процесів формування громадянського суспільства у вітчизняній історії можна вважати Галицький сейм та державну думу, які формувалися на куріальній основі, тобто структуровано репрезентували різні верстви населення. Своєрідним втіленням норм громадянського суспільства був общинний уклад селянського життя у XIX столітті.

Передумовами а також суттєвими ознаками громадянського суспільства є ринкова економіка з властивою їй багатоманітністю форм власності і відкритою конкуренцією, структурованість суспільства, виокремленість різних груп і верств у ньому, відповідна множинність незалежних політичних сил і партій, недирективно формована громадська думка і, найголовніше, вільна особистість з розвинутим почуттям власної гідності і цінуванням приватності особистого життя. Громадянське суспільство – це таке існування людини, коли вона має перед собою державу, дотримується її настанов, але усе ж не допускає того, щоб держава й її структура цілком поглинули її особистість і життя, завжди зберігає й цінує компонент приватного у власному ставлення до подій чи у їх здійснення. Громадянське суспільство - це виокремлена від держави структура суспільства, площина приватного, реального життя, автономна сфера суспільного буття, яка не підлягає прямому контролю й регламентуванню з боку влади, сфера безпосередніх і розмаїтих інтересів, їх вираження й здійснення. Це форма спілкування людей, як приватних осіб, поведінка яких регулюється безпосередньо самими ж людьми, невідчуджено, перш за все через норми моралі.

Громадянський стан суспільства означає ще й структурованість спільноти, її складеність з різних верств і прошарків, соціальну диференційованість. Це також свобода асоціацій індивідів за інтересами і уподобаннями, коли окремі верстви населення утворюють свої угрупування й добровільні об'єднання, як інституції вираження їхніх інтересів. Це плюральне й конфліктне суспільство.

Громадянське суспільство – це певний механізм неформального соціального партнерства, яке уможливлює здійснення й баланс існуючих інтересів. Воно передбачає свободу асоціації індивідів, коли добровільні об'єднання й організації виражають інтереси і прагнення різних верств населення. Союзи підприємців, найманих робітників, органи виробничого самоврядування, спілки споживачів та багато інших структур покликані забезпечувати дотримання цивілізованих відносин між усіма учасниками виробництва й обміну, пом'якшувати зіткнення численних приватних устремлінь. Вважливими інституціями, що репрезентують окремі, групові інтереси на загальному, державному рівні, в

сучасному суспільстві є політичні партії, які дехто вважає атрибутним феномен громадянського суспільства, ця думка, на наш погляд, є вірною до того моменту поки політичні партії не перетворюються на правлячі парламентські сили, тоді вони представляють систему парламентаризму, тобто державні інституції [8].

Соціальна структурованість, диференційованість є невід'ємною ознакою громадянського суспільства; конкуренція й мобільність роблять його життєспроможним і збалансовано стабільним. Тож будь-які спроби вилучити конфлікти суспільного буття виявляються марними й безпідставними – їх неможливо позбутися цілком і завдання влади має полягати в тому, щоб регулювати їх, створювати рівні вихідні шанси для всіх учасників групових змагань, забезпечувати дотримання встановлених правил взаємодії. Від того, у який спосіб і наскільки успішно вона справляється з цим завданням, залежить міра її авторитетності і легітимності серед суспільства.

Громадянське (його ще можна назвати цивільним, неказенним) це суспільство, емансиповане від держави, сфера спонтанного самовияву вільних індивідів і добровільно сформованих асоціацій та організацій громадян, яке захищена законом від прямого втручання й довільної регламентації з боку органів державної влади. Воно втілюється у приватному житті громадян, в існування вільного ринку, у безперешкодному поширенні національних, духовних, релігійних, моральних тощо цінностей. Підґрунтям громадянського суспільства є життя індивідів як приватних осіб, сукупність вільно встановленних ними між особових зв'язків (сімейних, общинних, економічних, культурних, релігійних тощо), розмаїття властивих їм інтересів, можливосте й і способів висловити та здійснити їх. Громадянське суспільства – це сфера дійсного життя людей на противагу штучності, умовності, формальності й бюрократичності державного, казенного, офіційного його пласту; це сфера свободи на відміну від необхідності, вимушеності дотримання встановленого владою порядку. Якщо в громадянському суспільстві мотивами, що визначають дії людей, є перш за все їхні реальні потреби та вимоги здорового глузду, то для держави і виконавців її волі понад усе є формальний бік справи. Будь-яка подія в житті людини визначається реальним фактом у сфері державного тільки після виконання належних формальних процедур, документального її засвідчення: складання відповідного протоколу, підписання офіційного акту тощо.

При аналізі сьогоденних процесів життя Україні слід виходити із специфіки пострадянського суспільства на фундаменті якого відбувається розбудова нових політичних структур. Крім того, істотним при такому аналізі виявляється врахування і інших параметрів.

По-перше, порівнюючи історичні обставини виникнення інститутів представницької демократії в західних країнах із сучасними українськими, необхідно визначити передумови, наявність або відсутність яких обумовлює плин цього процесу. По-друге, необхідно враховувати сучасний стан і особливості розвитку демократичних інститутів там, де вони існують вже давно. Так, «приміряючи» відомі з досвіду західних країн ознаки партій, парламентів, виборів, конституцій, опозицій тощо до вітчизняних реалій, необхідно не тільки зосереджуватись на нормативних моделях, або на зразках, які не завжди відображають сьогодення західних суспільств. Перш за все зараз вони піддаються дуже серйозним змінам, не враховувати які не можна. Крім того, подекуди західні зразки враховуються не тільки в науковому аналізі, але свідомо чи підсвідомо на них орієнтуються діючі політики, які намагаються творити вітчизняні демократичні інститути за подобою західних. В їх діяльності яскраво проявляється конфлікт між розумінням власної вигоди, доцільністю та уявленням про те, «як повинно бути», що засновано на тому, що було властиво «колисці» демократії в більшості випадків, а не сьогодні.

Очікування моменту визрівання наших політичних інститутів до рівня «класичних» моделей характеризує не тільки багатьох вітчизняних теоретиків і практиків, але і західних (тези про «незавершеність інституціоналізації партійної системи», «початок становлення громадянського суспільства»), нібито Україна повинна чекати завершення цих політичних

процесів, повторюючи (хай навіть зі своєю специфікою) вже пройдений шлях, який країна тільки розпочинає.

Між тим, на початку XXI століття неможливо повторити той розвиток, який був властивий демократичним системам в минулому, за інших історичних обставин. Наприклад, якщо подивитись на умови виникнення громадянського суспільства на Заході, то стає очевидним що сьогодні таких обставин немає у жодній з країн світу, тим паче в Україні. Своєрідність історичної ситуації в Україні, як і в деяких інших пострадянських країнах, полягає в тому, що усвідомлена розбудова демократичних інститутів після класичної багатолітньої тоталітарної диктатури потребує водночас формування основ громадянського суспільства та відповідних соціальних інститутів. Дуже популярне порівняння сучасних посткомуністичних трансформацій з країнами Латинської Америки, що звільняються від наслідків різних видів диктатур, потребує врахування тієї обставини, що вжодній з цих країн, навіть при особливій жорсткості їх авторитарних режимів, не були зруйновані майже всі способи економічної та соціальної самодіяльності і групової ідентифікації, які історично склалися в них. А в Україні в складі СРСР задля «великої мети» - побудови безкласового суспільства – цілеспрямованому руйнуванню, або тотальному одержавленню піддавались практично всі соціальні спільноти: класові, станові, релігійні, професійні, ідеологічні тощо. Хоча саме вони на межі XIX-XX століть ставали структурними підґрунтями політичних систем західної демократії. Країни Східної та Центральної Європи, так само як і частина колишніх радянських республік, країн Балтії, зберегли релігійні, національні, а де-не-де навіть політичні форми громадянського суспільства.

Для України ж, так само як і для Росії характерним є розвиток механізму соціальної інженерії, що обумовлює їх унікальність. У той же час, саме ця особливість уможливлює найбільш сприятливий контекст для найсучасніших факторів, які в інших країнах торують собі шлях крізь уламки спільнот, що існували в минулому. Чи можливо сподіватися, що на цьому ґрунті виникнуть громадянські структури, що століттями виростали з багатошарової соціальності західноєвропейського суспільства в процесі його еволюції? Між тим, на появу саме таких структур очікують прибічники ліберально-демократичних цінностей в Україні.

Чи можливо взагалі на початку XXI століття, виникнення громадянського суспільства типу індустріальної стадії розвитку людства?

Світовий досвід свідчить, що витоки політичної активності мас в демократичному процесі – розвинуте громадянське суспільство. Саме воно створює міцний фундамент реальної демократії. Становлення зрілого громадянського суспільства в Україні вимагатиме багатьох десятиріч, проте деякі його елементи і структури вже сьогодні стають опорою утвердження сильної демократичної влади. Відомо, що громадянське суспільство структурно являє собою сукупність об'єднань, асоціацій, спілок (професійних, творчих, культурних, освітніх тощо), що пов'язані між собою не вертикально ієрархічними залежностями, а горизонтальною мережею взаємовідносин. Громадянське суспільство створює таке соціальне середовище індивідів, де відбувається їх громадська життєдіяльність. Незалученість до структур громадянського суспільства порушує визначеність політичних поглядів і позицій людей, підпорядковуючи їх кон'юктурним тенденціям. Лише в надрах громадянського суспільства народжується і набуває розвитку демократична політична культура. На цій основі політична демократія перетворюється у спосіб життя громадян.

Таким чином, вплив громадянського суспільства на політичну систему, державну політику і право, правовий статус людини є найважливішим виміром демократії. На жаль, історичний досвід і логіка сучасного розвитку України не сприяють швидкому і безупинному вирішенню Україною цього завдання. За влучним висловом В.Полохала реалії і динаміка соціополітичного розвитку України кінця 90-х років свідчить про існування «негромадянського суспільства». В пострадянській Україні, яка потрапила в смугу тривалої економічної кризи і перетворилась в одну з найбідніших країн Європи, сьогодні майже не існує «середнього класу» - соціальної бази громадянського суспільства. Замість нього сформований соціум «середнього українці» як основи суспільства «негромадянського».

Відсутність в Україні адекватної з точки зору політичної теорії соціальної бази демократії ускладнює політичну демократизацію, перехід до ринкової економіки.

З розпадом СРСР, поглибленням економічної кризи і початком реформ «колишній середній клас» (в основі якого була не власність, а інституціональна позиція в державній системі) маргіналізувався при поляризації суспільства. «Новий середній клас» так і не з'явився. Проблема в формуванні соціальної бази демократизації, «нового середнього класу», заснованого не на відносинах з державою, а на відносинах приватної власності,залишається невирішеною і в сучасній Україні. В цьому полягає особливість посткомуністичної трансформації України – необхідно створити «клас підприємців», і успіх демократизації значною мірою залежить від того, коли це відбудеться.

Сучасний перехідний до ринкової економіки період виявився не стільки власне періодом переходу, скільки періодом становлення – в майбутньому – подоланням моделі, далекої від сучасного регульованого ринку, виробничої демократії, соціального партнерства, суспільної солідарності. Сучасна модель, з одного боку, окреслює підходи до цього, а з іншого, блокує рух до них. Якщо деякі стабілізаційні авторитарні системи були здібні проводити успішну економічну політику, то господарські наслідки тоталітаризму виявилися жахливими. Жодна з ідеологічних завдань соціалістичних держав радянського типу не була такою мірою реалізована як заміна ринку централізованою плановою економікою. Дійсно, в економічному плані наслідки соціалізму найтяжчі. Враховуючи всі ці обставини, революційне прагнення до введення ринкової економіки тягне за собою серйозний політичний ризик. Неминучі витрати на цьому поприщі пов'язані з високою ціною у вигляді народного протесту проти негативних соціальних наслідків імпровізованого переходу до ринкової економіки, а також з електоральними поразками реформаторських урядів. Іншими словами, політична свобода в країнах незрілої демократії виявляється перепоною на шляху реалізації реальних потреб економіки. Чим енергійніше і послідовніше новий уряд здійснює перехід до ринкової економіки, тим вищою виявляється соціальна ціна реформ. Тому політичні сили опиняються перед дилемою – так званої «шокової терапії». Або поступового переходу до ринку із «справедливим розподілом соціальних витрат реформ». Досвід останнього десятиріччя доводить, що політичний протест під час системної трансформації часто стає надійним показником швидкості проведення реформ.

Література:

1. Актуальные проблемы Европы. Дилеммы европейской демократии в начале XXI ст.: Сб. науч. трудов / РАН ИНОН. – Ред.-сост. Т.Н. Мацонашвили. – М., 2005. – 220 с.
2. Бербер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу // Демократія: Антологія / Упоряд. – К.: Смолоскип, 2005 – С. 254-262.
3. Барков В.Ю. Социально-политичекое становление гражданского общества в Украине. – Дис. докт полит. наук Рукопись. – К.,1999. – 370 с.
4. Гаджиев К.С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования // Вопросы философии. – 1991. - №7.
5. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – 412 с.
6. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: Монографія / Кресіна І.О., Скрипник О.В., Коваленко А.А., Перегуда Є.В., Стойко О.М., Балан С.В., Полішкарьова О.О., Явір В.А.,; За редакцією І.О. Кресіної. – К.: Логос, 2007. – 316 с.
7. ЗеленькоГ.І. Політична „матриця" громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України. – К.: Знання України, 2007. – 336 с. – Бібліогр.: с. 308-335.
8. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.
9. Попер К. Відкрите суспільство та його вороги. – К., 1994. – Т.1